

УДК 343.13:342.721

В. К. Волошина

ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ОСОБИСТОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ТА ЙОГО ЗМІСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

В літературі склалися широка та вузька концепції тлумачення принципу недоторканості особи. При вузькому тлумаченні недоторканність особи пов'язується із свободою від свавільних арештів. У такому значенні це право вживається у тексті Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. При широкому тлумаченні особиста недоторканність — складне поняття, яке складається із системи базових елементів, кількість яких у дослідників відрізняється, а саме: фізична (тілесна) недоторканність [7; 8; 11; 13; 14]; психічна недоторканність [13; 14]; моральна недоторканність [13]; духовна недоторканність; статева недоторканність, таємниця (недоторканність) особистого і сімейного життя [8], недоторканність особистої документації, таємниця листування, телеграфних повідомлень, телефонних переговорів, комп'ютерних мереж і комунікацій [8], недоторканність житла [8], індивідуальна особиста свобода; особиста безпека [1]; право вільного пересування та вибору занять; відсутність контролю; можливість вільно розпоряджатися собою. На наш погляд, особиста недоторканність включає в себе: фізичну недоторканність; психічну недоторканність; моральну недоторканність. Про особисту недоторканність можна говорити лише як про недоторканність особистості в усіх її проявах: фізичному, психічному, моральному. Тобто принцип недоторканності особи містить у собі: фізичну недоторканність, психічну недоторканність, недоторканність честі й гідності особистості.

Метою дослідження є визначення суті та змісту принципу особистої недоторканності у кримінальному провадженні за новим Кримінальним процесуальним законодавством.

Особиста недоторканність у стадії досудового розслідування, як і в цілому у кримінальному процесі, включає в себе фізичну недоторканність, психічну недоторканність, моральну недоторканність.

Фізична недоторканність означає, що «ніхто не може бути позбавлений волі, заарештований, затриманий по підозрінню у вчиненні злочину, підданий особистому обшуку або примусовому приводу інакше як на підставі і в порядку, передбаченому законом» [9]. Недоторканність особи передбачена міжнародними стандартами з прав людини. Відповідно до ст. 9 Міжнародного Пакту про громадянські й політичні права, кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути піддано свавільному арешту чи триманню під вартою. Нікого не може бути позбавлено волі інакше, як на підставах і відповідно до такої процедури, які встановлено законом. Кожна заарештована або затримана за кримінальним обвинуваченням особа в терміновому порядку доставляється до судді чи до іншої службової особи, якій належить за законом право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд про-

тягом розумного строку або на звільнення. Тримання під вартою осіб, які чекають судового розгляду, не має бути загальним правилом, але звільнення може ставитись у залежність від подання гарантій явки на суд, явки на судовий розгляд у будь-якій іншій його стадії і, в разі необхідності, явки для виконання вироку. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод також передбачає, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Жодна людина не може бути позбавлена волі інакше, ніж відповідно до процедури, встановленої законом, в таких випадках, як: а) законне ув'язнення людини після її засудження компетентним судом; б) законний арешт або затримання людини за невиконання законного рішення суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом; с) законний арешт або затримання людини, здійснені з метою забезпечення її присутності перед компетентним правовим органом на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні злочину або якщо обґрунтовано визнається за необхідне запобігти скоєнню нею злочину або її зникненню після його вчинення; d) затримання неповнолітньої людини на підставі законного розпорядження з метою виховного нагляду або законне затримання неповнолітньої людини з метою забезпечення її присутності перед компетентним правовим органом; е) законне затримання людей для запобігання поширенню інфекційних захворювань, людей психічно хворих, алкоголіків, наркоманів чи бродяг; f) законний арешт або затримання людини, здійснені з метою запобігання її незаконному в'їзду в країну, або людини, стосовно якої вживаються заходи з метою депортації або екстрадиції. Кожна людина, заарештована або затримана згідно з положеннями п. 1(с) ст. 5, має постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явлення до суду. Кожна людина, позбавлена волі внаслідок арешту або затримання, має право на швидкий розгляд судом законності її затримання і на звільнення, якщо затримання є незаконним.

Гарантії фізичної недоторканності людини передбачені й внутрішнім законодавством, зокрема, Конституцією України, Цивільним кодексом України, КПК України. Відповідно до ст. 12 КПК, ніхто не може триматися під вартою, бути затриманим або обмеженим у здійсненні права на вільне пересування в інший спосіб через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення інакше як на підставах та в порядку, передбачених КПК. Кожен, кого затримано через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення або інакше позбавлено свободи, повинен бути в найкоротший строк доставлений до слідчого судді для вирішення питання про законність та обґрунтованість його затримання, іншого позбавлення свободи та подальшого тримання. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого судового рішення про тримання під вартою. Слід зазначити, що норми КПК України не узгоджені із нормою ст. 29 Конституції України, ст. 5 Конвенції про захист прав

людини та основоположних свобод щодо підстав затримання, на що вже зверталася увага у юридичній літературі [5]. Відповідно до ст. 29 Конституції України, особа може бути затримана у разі нагальної необхідності запобігти злочину чи його перепинити. Як правильно вказується у літературі, це положення є не зовсім вдалим. А як же бути у разі необхідності затримання особи, яка вже вчинила закінчений злочин і намагається втекти? Вказану норму Конституції можна тлумачити так, що затримання підозрюваного в подібних випадках слід визнавати неправомірним [6]. Відповідно до ст. 207 КПК України, кожен вправі затримати будь-яку особу, лише при наявності однієї з таких підстав: 1) при вчиненні або замаху на вчинення кримінального правопорушення; 2) безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється у його вчиненні. Також законодавець передбачив затримання уповноваженою службовою особою, яка має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі, лише у випадках: 1) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення; 2) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, в тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин. Треба зазначити, що слідчий суддя, суд має право постановити ухвалу про дозвіл на затримання з метою приводу підозрюваного, обвинуваченого також у разі, якщо ухвала про привід для розгляду клопотання щодо обрання запобіжного заходу у вигляді застави, домашнього арешту чи тримання під вартою не була виконана.

Таким чином, норми КПК не передбачають такої підстави затримання, як наявність нагальної необхідності запобігти злочину. В той же час у Конституції України передбачена лише одна підстава затримання, закріплена у ст. 207 КПК, а саме якщо особу застали при вчиненні або замаху на вчинення кримінального правопорушення, тобто коли затримання є засобом перепинення кримінального правопорушення і буде відповідати ст. 29 Конституції України. Відповідно до ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, жодна людина не може бути позбавлена волі інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом, в таких випадках, як: b) законний арешт або затримання людини за невиконання законного рішення суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом; c) законний арешт або затримання людини, здійснені з метою забезпечення її присутності перед компетентним правовим органом на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні злочину або якщо обґрунтовано визнається за необхідне запобігти скоєнню нею злочину або її зникненню після його вчинення. Таким чином, треба сказати, що норми КПК України частково відповідають ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та ст. 29 Конституції України.

Привід є примусовим заходом, передбаченим Кримінальним процесуальним кодексом України, Законом України «Про міліцію», що застосовується до підозрюваних, обвинувачених, свідків, який полягає у примусовому супроводженні особи, до якої він застосовується, особою, яка виконує ухвалу про здійснення

приводу, до місця її виклику в зазначеній в ухвалі час. Сутність приводу полягає у тому, що працівник відповідного підрозділу органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, або органів державного бюро розслідувань, який призначений для виконання приводу, на підставі наявних в ухвалі даних (прізвище, ім'я, по батькові, рік народження і місце проживання) зобов'язаний достовірно встановити особу, по відношенню до якої вона винесена. Після встановлення особи, яка підлягає приводу, працівник відповідного органу оголошує їй ухвалу про привід під розписку. У разі відмови від добровільної явки особа, яка підлягає приводу, доставляється до місця виклику примусово у супроводі працівника відповідного органу. Застосування зброї, наручників, зв'язування або інших спеціальних засобів при цьому забороняється. У разі злісної непокори або опору законній вимозі працівника органу досудового розслідування слідувати до місця виклику складається протокол (акт), в якому вказуються місце, час і характер порушення, а також свідки. При цьому при здійсненні приводу працівник, який виконує привід, повинен бути уважним і ввічливим, не допускати дій, що принижують честь і гідність особи, яка підлягає приводу, задовольнити її законні вимоги, а якщо можливо, і прохання; проявляти пильність, особливо під час супроводу звинуваченого і підсудного; вживати заходи, що виключають ухилення від явки до місця виклику або заподіяння особі чи оточуючим будь-якої шкоди, забезпечувати збереження наявних документів.

Тобто здійснення приводу підозрюваного, обвинуваченого, свідка є обмеженням його права на особисту недоторканність. І питання про обмеження цього права у стадії досудового розслідування вирішується слідчим суддею за клопотанням слідчого, прокурора або з власної ініціативи, а під час судового провадження — судом за клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або з власної ініціативи.

Слід зазначити, що взяття під варту, затримання, домашній арешт, особистий обшук, привід, особисте зобов'язання не вичерпують тих заходів, які обмежують фізичну недоторканність особи. До них відносяться також поміщення у приймальник-розподільник для дітей, примусове поміщення особи до лікувального закладу для проведення стаціонарної медичної чи психіатричної експертизи, освідування, відібрання зразків для порівняльного дослідження. Так, ст. 241 КПК закріплює, що при освідуванні не допускаються дії, які небезпечні для здоров'я особи, яка освідується. Відповідно до ст. 240 КПК, проведення слідчого експерименту допускається, лише якщо при цьому не створюється небезпека для життя і здоров'я осіб, які беруть участь у ньому.

Психічна недоторканність забезпечується, зокрема, нормою ч. 3 ст. 28 Конституції України, відповідно до якої жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям. Частина 2 ст. 289 ЦК України закріплює, що фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню. В. І. Маринів зазначає, що психологічна недоторканність передбачає захищеність особи від погроз на її адресу, залякування, шантажуван-

ня та інших способів пригнічення волі [8]. На забезпечення психічної недоторканності направлена ст. 11 КПК, у якій законодавець закріпив принцип поваги до людської гідності. Так, суд, суддя, слідчий суддя, слідчий, прокурор, здійснюючи провадження та приймаючи рішення, зобов'язані поважати честь і гідність всіх осіб, що беруть участь у кримінальному провадженні. При виконанні слідчих та інших дій забороняється принижувати честь і гідність особи, застосовувати катування, жорстоке чи нелюдське поводження, насильство, погрози, незаконно обмежувати права і законні інтереси особи. Також закон зазначає право кожного захищатися усіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи та інтереси, порушені під час здійснення кримінального провадження. Положення цього принципу знаходять своє відображення у багатьох нормах КПК, так, наприклад, ч. 2 ст. 87 передбачає недопустимість доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження; у ст. ст. 224, 226 КПК зазначається, що допит не може продовжуватися без перерви понад дві години, а в цілому — понад вісім годин на день; допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом — понад дві години на день; слідчий експеримент проводиться за умови, що при цьому не створюється небезпека для життя і здоров'я осіб, які беруть у ньому участь, чи оточуючих, не принижуються їхні честь і гідність, не завдається шкода; при освідуванні не допускаються дії, які принижують честь і гідність особи або небезпечні для її здоров'я. Освідування, яке супроводжується оголенням освідуваної особи, здійснюється особами тієї ж статі (ст. 241 КПК) та інші.

Безумовно, погроза є проявом психічного насильства щодо особи. Погроза може застосовуватися як прямо, так і безпосередньо, шляхом пропонування певних «угод», «домовленостей» підозрюваному, обвинуваченому, свідку, потерпілому, із зазначенням негативних наслідків відмови від запропонованих дій. Але недолік цієї норми полягає у тому, що незрозуміло, які саме незаконні заходи не можна застосовувати для отримання показань, у тому числі й ті, що порушують психічну недоторканність особи.

Враховуючи необхідність удосконалення КПК, Л. М. Гуртієвою були виділені незаконні заходи провадження слідчих дій: а) вчинення протиправних діянь, передбачених КК України (зокрема, умисні тілесні ушкодження різного рівня тяжкості; побої, мордування; тортури) або вчинення інших насильницьких дій, що заподіяли фізичний (у т.ч. психічний) біль (зокрема, позбавлення сну, їжі, води, медичної допомоги, шумова дія); б) застосування психічного насильства: загрози застосування фізичного або психічного насильства щодо особи або її близьких; в) проведення наукових та інших дослідів, застосування гіпнозу, медикаментозних препаратів та інших методів, що не отримали офіційного визнання [4]. На нашу думку, до цих заходів треба віднести й застосування поліграфу, оскільки цей апарат порушує психічну недоторканність особи, а також її право на захист та привілеї проти самозвинувачення.

Дотримання моральної недоторканності полягає у недоторканності честі та гідності особи. Поняття «гідність», як правило, зв'язується з уявленням про гордість і власне «я» людини, тобто достоїнство особистості виражається у власній самооцінці людини. Честь зв'язується з конкретним суспільним становищем людини і визнаними за нею моральними заслугами [2; 3; 12]. Тому гідність кожної людини й громадянина равнозначна, а честь — ні. Синонімами слова «честь» є репутація, добре ім'я, престиж, авторитет.

Морально-нравственні категорії «честь», «гідність» людини виступають як об'єкти правового захисту, правового забезпечення як на міжнародно-правовому рівні, так і на рівні національного законодавства. До норм, спрямованих на охорону гідності особистості, варто віднести право на гуманне поводження і повагу гідності людини і її прав (ст. ст. 5, 12, п. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини; ст. ст. 2, 7, 10 Міжнародного пакту про цивільні й політичні права; Декларація про захист всіх осіб від катувань і інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження й покарання; Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими; Кодекс поводження посадових осіб по підтримці правопорядку; ст. 4 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання властю).

Причинна обумовленість підняття на настільки високий (міжнародно-правовий) рівень проблеми захисту гідності особистості визначена в наступній формулі, зафіксованій в більшості міжнародних актів, присвячених захисту прав і свобод людини та громадянина: «Визнання властивого людині достоїнства й рівних і невід'ємних прав всіх членів людського співтовариства є основою свободи, справедливості й миру в усьому світі».

У ст. 3 Конституції України проголошено: «Людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю...».

Збиток гідності виражається в понятті «приниження». Типовим прикладом зазіхання на дану моральну цінність є образа. Воно може виражатися, наприклад, у грубому, нетактовному, зарозумілому відношенні слідчого, прокурора, слідчого судді або судді до свідка, потерпілого або іншого учасника кримінального провадження. «Збільшеними» видами образи є катування, жорстоке й нелюдське відношення до людини. Розгорнуте визначення катування дається в ст. 1 Декларації про захист всіх осіб від катувань і інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження й покарання від 9 грудня 1975 р., а також у Конвенції проти катувань і інших жорстоких нелюдських або принижуючих гідність видів поводження й покарання від 10 грудня 1984 р. (ч. 1 ст. 1). У даних міжнародно-правових документах під катуванням розуміється сильний біль або страждання, фізичне або розумове, з боку офіційної особи або по її підбурюванню з метою одержання від підозрюваного або від третьої особи інформації або визнань, покарання його за дії, які він зробив або в здійсненні яких підозрюється, або залякування його або інших осіб. Разом з тим у Декларації підкреслюється, що «у це тлумачення не включаються біль або страждання, що виникає тільки через законне позбавлення волі, через

стан, властивий цьому або внаслідок цього, у тому ступені, наскільки це сумісно з Мінімальними стандартами правил спрямування з ув'язненими» (ч. 1 ст. 1). Треба відзначити, що відтворене тут міжнародно-правове визначення катування набагато ширше того, котре звичайно дається у вітчизняних філологічних і юридичних словниках. У них під аморальним явищем вважається тільки «фізичне насильство, катування при допиті» [10], «заподіяння обвинуваченим і свідкам у кримінальному процесі фізичних мучень із метою примуса до дачі показань» [15]. У міжнародних документах у поняття «катування» включається не тільки фізичний, але й психічний вплив на учасників кримінального провадження, що, треба визнати, є більше повним і більше точним.

На нашу думку, вищезазначене положення щодо поваги честі й гідності особи, її прав та законних інтересів є елементом принципу особистої недоторканності, і тому ці принципи повинні бути об'єднані в один.

Принцип особистої недоторканності у кримінальному провадженні можна визначити як правове положення, яке виражає вимогу застосування заходів забезпечення кримінального провадження та провадження слідчих (розшукових) дій, які містять елементи примусу не інакше як на підставі і в порядку, передбаченому законом, з метою недопущення незаконного обмеження або порушення фізичної, психічної або моральної недоторканності фізичної особи.

Література

1. Баранов А. М. Словарь основных уголовно-процессуальных понятий и терминов [Электронный ресурс] / А. М. Баранов, П. Г. Марфицин. — Режим доступа: lawtech.agava.ru/pub/burpdic/g0000125.htm.
2. Белявский А. В. Охрана чести и достоинства личности в СССР / А. В. Белявский, Н. И. Придворов. — М., 1971. — С. 8.
3. Вильнянский С. И. Защита чести и достоинства человека в советском праве // Правоведение. — 1965. — № 3. — С. 139–149.
4. Гуртієва Л. М. Етичні основи діяльності слідчого : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. М. Гуртієва. — О., 2008. — С. 11.
5. Зейкан Я. П. Права особи і проблеми, що виникають при її затриманні // Вісник Верховного суду України. — 2005. — № 9. — С. 35–40.
6. Ілюк А. Кримінально-процесуальне затримання та взяття під варту за Конституцією України 1996 року // Вісник Львівського Університету. Серія юридична. — 2000. — Вип. 35. — С. 483.
7. Короткий Н. Н. Процессуальные гарантии неприкосновенности личности подозреваемого и обвиняемого в стадии предварительного расследования / Н. Н. Короткий. — М., 1981. — С. 14.
8. Маринів В. І. Принцип особистої недоторканності у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. І. Маринів. — Х., 1999. — С. 7–8.
9. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : підручник / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К. : Либідь, 1999. — С. 33.
10. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. — Изд. 13-е, испр. / под ред. Н. Ю. Шведовой. — М., 1981. — С. 565.
11. Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение / И. Л. Петрухин. — М., 1985. — С. 35.
12. Рафиева Л. К. Честь и достоинство как правовые категории // Правоведение. — 1966. — № 2. — С. 56.
13. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Р. О. Стефанчук. — К., 2007. — С. 23–24.

14. Швидкова О. В. Щодо визначення права на свободу та особисту недоторканність // Право і безпека. — 2006. — № 5'4. — С. 41.
 15. Юридический словарь / под ред. С. Н. Братуся [и др.]. — М., 1953. — С. 547.

Анотація

Волошина В. К. Визначення принципу особистої недоторканності та його зміст у кримінальному провадженні. — Стаття.

Стаття присвячена розгляду принципу особистої недоторканності, який включає в себе: фізичну недоторканність; психічну недоторканність; моральну недоторканність. Це правове положення, яке виражає вимогу застосування заходів забезпечення кримінального провадження та провадження слідчих (розшукових) дій, які містять елементи примусу, не інакше як на підставі і в порядку, передбаченому законом, з метою недопущення незаконного обмеження або порушення фізичної, психічної або моральної недоторканності фізичної особи.

Ключові слова: принцип кримінального процесу, особиста недоторканність, фізична недоторканність, честь, гідність.

Аннотация

Волошина В. К. Определение принципа неприкосновенности личности и его содержание в уголовном производстве. — Статья.

Статья посвящена рассмотрению принципа неприкосновенности личности, который включает в себя: физическую неприкосновенность; психическую неприкосновенность, моральную неприкосновенность. Это правовое положение выражает требования применения мер обеспечения уголовного производства и производство следственных (розыскных) действий, которые содержат элементы принуждения, только на основании и в порядке, предусмотренном законом, с целью недопущения незаконного ограничения или нарушения физической, психической или моральной неприкосновенности физического лица.

Ключевые слова: принцип уголовного процесса, личная неприкосновенность, физическая неприкосновенность, честь, достоинство.

Summary

Voloshina V. K. Definition of personal immunity and it's content in the course of criminal proceedings. — Article.

This article covers the study of personal immunity principle, which includes: physical immunity; psychological immunity; moral immunity. This legal position, expresses requirements for implementation of measures for assuring criminal proceedings and investigative actions, which contains elements of enforcement, only on the basis and in the order stipulated by law, for the purpose of exclusion of physical, psychical or moral immunity infringement of individual.

Keywords: Criminal process principle, personal immunity, physical immunity, honor, dignity.

УДК 343.132:174

Л. М. Гуртієва

ПОНЯТТЯ ЕТИЧНИХ ОСНОВ ПРОЦЕСУ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Актуальність дослідження питання про поняття етичних основ процесу доказування обумовлена потребами науки кримінально-процесуального права та правозастосовної діяльності щодо вдосконалення кримінального провадження. По-перше, одним із пріоритетних напрямів сучасного етапу реформування на-

© Л. М. Гуртієва, 2012